

6. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 5–6. ст. 30. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/page>.
7. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень» від 02.04.2012 р. № 512/5. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12>.
8. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку реалізації арештованого майна» від 29.09.2016 р. № 2831. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1301-16>.
9. Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18.11.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 11. ст. 140. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15>.
10. Закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, № 38. ст. 313. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15e>.
11. Авторгов А.М. Про Кредиторське кредитування. *Юридична газета*. 2018. URL: <http://yur-gazeta.com/golovna/prokreditorske-kredituvannya.html>
12. Закон України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті» від 03.06.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014, № 28. ст. 940. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1304-18>.
13. Цивільна справа № 630/840/14-ц URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Page/1>.
14. Фурман І.М. Нове в судовій практиці у справах щодо звернення стягнення на предмет іпотеки. *Протокол: юридичний інтернет-ресурс*. 2016. URL: https://protocol.ua/ua/nove_v_sudoviy_praktitsi_u_spravah_shchodo_zvernennya_styagnennya_na_predmet_ipoteki/.

УДК 347.932/347.939.6

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ЯК ОСНОВНИЙ КРИТЕРІЙ РОЗСУДУ СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PROPORTIONALITY AS THE BASIC CRITERION OF DISCRETION OF THE COURT IN THE CIVIL COURT OF JUSTICE

Масло Т.М.,

здобувач кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу пропорційності, сутності та змісту критеріїв застосування розсуду суду в цивільному судочинстві. Зроблений висновок, що розсуд суду повинен застосовуватись у межах та з підстав, визначених законом, а умови повинні відображати баланс публічних та приватних інтересів, виправданість обмеження прав учасника справи та враховувати обставини справи як спеціальні умови дискреції.

Ключові слова: розсуд суду, дискреційні повноваження, межі розсуду суду, пропорційність.

Статья посвящена анализу пропорциональности, сущности и содержания критериев применения усмотрения суда в гражданском судопроизводстве. Сделан вывод, что усмотрение суда должно применяться в пределах и на основаниях, определенных законом, а условия должны отражать баланс публичных и частных интересов, оправданность ограничения прав участника дела и учитывать обстоятельства дела как специальные условия дискреции.

Ключевые слова: усмотрение суда, дискреционные полномочия, усмотрения суда, пропорциональность.

The article is devoted to the analysis of the proportionality and essence of the criteria of the court's discretion in civil proceedings. It is concluded that the discretion of the court should be applied within the limits adopted by law. Conditions should reflect a balance of public and private interests, justify restrictions on the rights of a participant in a case, and take into account the circumstances of the case.

Key words: court discretion, discretionary powers, court discretion limits, proportionality.

Розсуд суду є елементом механізму цивільного процесуально-правового регулювання. Розсуд сприяє здійсненню судочинства та є важливим і необхідним елементом судової діяльності, правова природа якого зумовлена тим, що законодавство не може однозначно врегулювати всі можливі правовідносини, оскільки їхні особливості залежать від певних індивідуальних обставин суб'єктивного чи об'єктивного характеру. У науковій літературі є різні погляди щодо сутності та змісту поняття розсуду суду (дискреційних повноважень). Правознавці визначають судовий розсуд як поняття, що включає вибір із декількох законних альтернатив, свободи суду, розсуд суду, повноваження, правозастосовну діяльність. У будь-якому випадку розсуд суду – це повноваження [1, с. 57], що реалізується у правозастосовній діяльності, має свої ознаки, та, зважаючи на сутність права, повинно мати свої підстави, умови, порядок реалізації та межі.

Надання дискреційних повноважень суду в спосіб, який фактично робив би такі повноваження необмеженими, суперечить засадам верховенства права. У зв'язку із цим закон повинний чітко визначати межі судового розсуду та спосіб їх здійснення, беручи до уваги легітимну

мету засобу, який розглядається, щоб гарантувати особі адекватний захист від свавільного втручання [2]. Органи державної влади у правовій державі неможливо уявити з абсолютними повноваженнями або позбавленими певного розсуду. Найважливішим завданням права дослідники визнають визначення чітких та зрозумілих меж реалізації дискреційних повноважень [3, с. 53], зокрема й суду. Їхня важливість є особливо актуальною в умовах становлення в Україні концептуально нового цивільного судочинства, до якого пред'являються такі ціннісні характеристики, як ефективність, дотримання верховенства права.

Межі та умови розсуду суду були предметом багатьох досліджень, зокрема, в наукових роботах М.І. Балюка, А. Барака, Л.М. Берга, О.О. Березіна, С.С. Бичкової, Ю.В. Білоусова, М.Б. Гарієвської, К.В. Гусарова, В.В. Комарова, В.А. Кройтора, Д.Д. Луспеніка, О.О. Папкової, О.І. Угриновської, втім критерії розсуду суду з урахуванням балансу та розмежування приватних та публічних інтересів не мають однозначного визначення.

Метою статті є визначення критеріїв застосування дискреційних повноважень суду в порядку цивільного

судочинства з урахуванням пропорційності інтересів, які реалізуються та повинні враховуватися під час здійснення правосуддя та визначення порядку вирішення справи.

Критерії допустимості та правомірності розсуду суду не мають однозначного вирішення в сучасній процесуальній науці. Проблема меж судового розсуду дослідниками зводиться до встановлення оптимального співвідношення між приписами закону та вибором правових заходів для розв'язання юридичного питання [4, с. 106]; встановлення необхідних обмежень, що гарантують його здійснення в частині забезпечення правомірності та доцільності ухваленого судом рішення [5, с. 8]; правових рамок, які чітко обмежують обсяг застосування права [4, с. 109]; меж, в яких компетентний суб'єкт за умови аналізу обставин справи уповноважений ухвалити оптимальне рішення з позиції принципів законності, справедливості та доцільності [6, с. 16]; К.І. Комісаров до меж розсуду суду відніс обставини певної справи та ідеї законодавця, що містяться в загальних і відносно визначених приписах закону [7, с. 151]. М.І. Бойчук справедливо відзначає, що межі розсуду суду повинні бути об'єктивно визначені системою права, а не системою законодавства [8].

Також дослідники під межами судового розсуду розуміють систему різних факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру, які детермінують зміст та сутність рішення. В основу системи відповідних характеристик покладена суть та ідея права, а також принципи, що слідує із цього. Інші межі, зокрема й законодавчі, є похідними та забезпечувальними щодо правових. Слід погодитися із позицією, що визнання положень формальних джерел права як основних меж розсуду суду є помилковим [9, с. 8]. На думку К.П. Єрмакової, розсуд суду має комплекс юридичних та моральних меж. Перші з них пов'язані зі змістом принципів, норм права, їх правозастосуванням, впливаючи на оптимальність ухваленого рішення [5, с. 8]. Сутність проблеми О.І. Рарогом визначається через пошук оптимального співвідношення у процесі правозастосування жорстких законодавчих меж та свободи оцінки під час вибору юридичних заходів [10, с. 36]. О.І. Сеньків указує на те, що необхідність як обов'язкова межа застосування судового розсуду повинна обумовлюватися метою (завданнями) судочинства, його загальними засадами [11, с. 134, 135].

А. Барак виділив процесуальні (справедливість) та матеріальні (розумність) обмеження, які зменшують свободу вибору, з урахуванням способів та факторів такого вибору. Проте навіть після врахування всіх факторів, на його думку, залишатимуться деякі випадки, в яких суддя буде вільний вибирати з низки можливостей [1, с. 39].

М.І. Бойчук основними ознаками меж дискреції визнає їхню об'єктивну визначеність: закріплення в системі права та відповідність її засадам, меті, духу права, тобто визначеність самою системою права, а не системою законодавства; поліфункціональність, що, з одного боку, виступає гарантією унеможливлення свавілля, а з іншого – гарантує суб'єкту правозастосування наявність повноважень щодо обрання найбільш оптимального варіанту рішення в кожній конкретній ситуації [8]. У цьому аспекті важливе значення має регулятивна та охоронна функція права. Вихід за межі судового розсуду є виходом за сферу юридичного впливу права, що є суддівським свавіллям [4, с. 109–111; 12, с. 181–182].

Важливими для правомірності дискреції є й умови її застосування – конкретні обставини справи. Л. М. Ніколенко окремо виділяє межі (законність та справедливість) та умови реалізації (обставини справи, незалежність суду, предмет процесуального правовідношення, чітка визначеність) дискреції [12, с. 34]. Автор одночасно зазначає, що умови дискреції – не фактичні обставини справи, а критерії, що допомагають суду дотриматися завдання судочинства в конкретній справі. О.Г. Крижова визнає межами

дискреції верховенство права [14, с. 162]. З таким висновком не можна не погодитись, утім принцип верховенства права є багатоаспектним явищем, що вимагає конкретизації різних показників розсуду суду для належного здійснення правозастосовної діяльності.

Також серед інших умов розсуду суду необхідно окремо відзначити оціночні поняття, що ускладнюють процес правозастосування. Особливу складність у судовій практиці викликає правильне визначення предмета доказування під час вирішення спорів, що виникають із правовідносин, котрі врегульовані нормами матеріального права, які мають оціночний характер та здебільшого залежать від думки суду, та визначити їхню правову значимість і необхідність включення до предмету доказування. Такі норми права отримали в теорії цивільного процесу назву «ситуаційних» норм, оскільки правовідносини ними врегульовані з розрахунком на судовий розсуд [15, с. 49].

До важливих характеристик дискреції справедливо відносять оптимальність її меж, в яких доцільно застосувати правову норму та врахувати якомога більше юридично значимих факторів, що не повинно створювати надто широких можливостей для зловживання повноваженнями щодо вибору одного з можливих варіантів рішення [16, с. 125, 126]. М.Б. Гарієвська межами дискреційних повноважень визнає право суб'єкта правозастосування ухвалити оптимальне рішення відносно юридичної справи [12, с. 184]. Утім, оптимальність є занадто оціночним критерієм. М.Б. Гарієвська у спеціальному дослідженні виділяє окремо підстави, умови, ознаки меж та безпосередньо меж дискреційних повноважень суду, зазначаючи щодо останніх, що в кожному випадку під час реалізації дискреційного повноваження суд повинен відшукати баланс між умовами реалізації таких повноважень та їхніми межами. Надмірне встановлення меж унеможливило захист порушених прав та врахування особливостей кожної справи [12, с. 191]. Умовами реалізації дискреційних повноважень суду автор визнає вимоги, які повинні бути враховані судом під час реалізації ним своїх дискреційних повноважень [12, с. 106], а межі – рамками, що встановлюють допустиму норму свободи у виборі варіантів рішень, окреслюють певну сферу, в якій орган діє дискреційно [12, с. 185]. Однією з важливих ознак меж дискреційних повноважень М.Б. Гарієвська визнає рамковий характер, який проявляється у встановленні та закріпленні певних правових умов [12, с. 183], тепер визначаючи межі через умови. Отже, дослідниця, як й інші науковці, що приєняли свої дослідження судовій дискреції, не проводять чіткого розмежування між підставами, межами й умовами [12, с. 187, 190].

О.О. Папкова виокремлює загальні (предмет, процесуальні строки, незалежність суддів, завдання судочинства) та спеціальні межі розсуду суду (умови, які закріплені в альтернативних нормах права; умови, встановлені у відносно визначених нормах (як правило, оціночні категорії), сумлінність, справедливість, розумність, доцільність, моральність). До субсидіарних спеціальних меж розсуду дослідниця відносить обставини справи та норми матеріального права [17, с. 75–76, 385–386]. Можна в цілому підтримати позицію О.О. Папкової щодо необхідності класифікації критеріїв розсуду, втім важко погодитись зі змістом викладених загальних та спеціальних меж.

Термінологічна неоднозначність під час визначення сутності та критеріїв судового розсуду в умовах його теоретичної та правозастосовної важливості ускладнює виконання відповідного завдання, що на нього покладено в умовах глобалізації законодавства та реформування цивільного судочинства в Україні. У зв'язку з визначенням меж розсуду суду не можна оминати основну засаду, яка повинна визначати побудову всього судочинства, – верховенство права. Антропологічні цінності, які втілені в поняття «верховенство права», були предметом досліджень упродовж багатьох століть [18], починаючи з античних

часів, та є дискусійними і натеper. Британський дослідник А.В. Дайсі вбачав у верховенстві права стримуючий фактор (але не остаточний контроль) та протидію теоретично безмежній владі держави над особою. Верховенство права, на думку дослідника, зумовлює те, що закон повинен забезпечувати визначеність та передбачуваність (правову визначеність). Там, де має місце дискреція, є простір для свавілля. Крім того, жодна людина не перебуває понад законом, та всі суспільні верстви підпорядковані єдиним правовим приписам (рівність перед законом). Від середини ХХ ст. було досягнуто баланс між концепцією верховенства права та судовою дискрецією. Утім, є обов'язковим її обмеження приписами та метою закону, вимогами верховенства права, зокрема, шляхом забезпечення кожному доступу до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді та шляхом застосування закону послідовно та однаково до всіх та у спосіб, позбавлений свавілля та не позбавлений розумності [19, с. 170].

У визначенні критеріїв застосування розсуду суду є важливим сприйняття сутності цього явища Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зокрема, у справі Крюслен проти Франції зазначено, що закон, який надає право розсуду, повинен визначати межі його здійснення, а докладні правила та умови мають міститися в нормах права. Проте надання законом судді нічим не обмеженого дискреційного права суперечило б принципу верховенства права. Отже, відносно ролі суду у п. 30 зазначеного рішення встановлено, що вона не має меж, тому закон повинен досить чітко визначати межі будь-яких таких повноважень, наданих компетентним органам, а також спосіб їх застосування, щоб забезпечувати належний захист особистості від свавільного втручання. Відповідний закон, який встановлює певні межі, повинен бути оцінений з позиції вимог фундаментальної вимоги верховенства права. Проте такий аналіз й оцінка, як зазначає ЄСПЛ, буде в будь-якому випадку дещо абстрактним [20]. Ця позиція ЄСПЛ є виправданою з тієї позиції, що оцінка законодавчо встановлених меж не може бути цілком визначеною та конкретною і, як справедливо відзначав А. Барак, завжди залишиться місце невизначеності та альтернативних рішень у певній ситуації.

Т.М. Фуфалько, розглядаючи бачення пропорційності ЄСПЛ, відзначає, що заходи, які застосовуються державою, повинні відповідати істотним та легітимним цілям. Надмірні та недостатні заходи не призводять до соціально корисного результату. Це вимагає необхідності забезпечення розумного балансу між юридичними засобами та метою правового регулювання [21, с. 71].

Незважаючи на те, що законодавством у принципі неможливо чітко визначити всі можливі варіанти регулювання правовідносин, що й є юридичною природою розсуду суду, останній завжди застосовується тоді, коли правовідносини врегульовані альтернативно (тобто суд обирає з-поміж закріплених законом варіантів), або враховуючи критерії – визначає допустиму норму свободи в ухваленні правозастосовного рішення. На нашу думку, обмеження розсуду суду – це підстави застосування, тобто ті правовідносини, в яких законом дозволено чи рекомендовано за певних визначених у законі умов його застосовувати. Межі здійснення судового розсуду визначають правомірність поведінки та встановлюють загальні орієнтири [22, с. 213]. Можна виділити загальні та спеціальні, прямі та непрямі межі в залежності від їх способу та форми закріплення на нормативно-правовому рівні. З урахуванням цих меж установлюються й обмеження розсуду суду, що може ускладнювати його здійснення. Тобто критерії розсуду суду, які необхідно врахувати для визнання його правомірності, включають визначення загальних та спеціальних меж, підстав та умов, в яких цей розсуд застосовується. Підставою, на наш погляд, необхідно визнати пряму вказівку в законодавстві, відповідно до якої

процесуальні рішення ухвалюються за допомогою дискреційних повноважень, що виражається здебільшого у формулюванні суду «може» чи «вправі» тощо, або вирішення окремого процесуального питання взагалі поставлено в залежність від застосування дискреції. Зокрема, визначення порядку вирішення справи в порядку загального позовного чи спрощеного провадження здійснюється судом у межах цивільних справ спірного характеру (загальні межі) та щодо певного кола справ. Обмеженнями є імперативні положення, пов'язані з категоріями справ, які не підлягають (ч. 4 ст. 274 ЦПК України) або обов'язково підлягають розгляду в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 1 ст. 274 ЦПК України) тощо. Обставини, які суд враховує під час вирішення відповідного питання (ст. 11, ч. 3 ст. 274 ЦПК України), є загальними та спеціальними умовами розсуду суду. Пропорційність є та повинна бути загальною умовою для вирішення всіх процесуальних питань у межах дискреційних повноважень, повинна застосовуватись на кожній стадії правозастосування, що насамперед передбачає встановлення всіх обставин справи, юридична кваліфікація яких повинна бути відповідною, адже кваліфікаційні помилки породжують несправедливі рішення. Свавільне застосування закону суперечить принципу верховенства права. Правозастосовні рішення повинні містити висновок, який дозволяє найкращим, найефективнішим, оптимальним способом досягти мети, яку поставив законодавець [21, с. 70]. Пропорційність тлумачення законодавства та загальних правових засад є важливим елементом правозастосовної діяльності ЄСПЛ, принципом, що визначає процес інтерпретації [23, с. 120]. Отже, пропорційність є принципом інтерпретації та застосування Конвенції й одночасно інструментом забезпечення розумного балансу між публічними та приватними інтересами, метою та змістом норми права. Цей принцип застосовується щодо тлумачення норм з оціночними елементами [24, с. 1010–1011].

Аналіз сучасних доктринальних положень щодо критеріїв розсуду суду дає підстави стверджувати, що національна процесуальна наука однозначно їх не визначає. Відносно категоріального апарату науковці не мають єдності щодо розуміння сутності та змісту окремих термінів, які характеризують розсуд суду, що ускладнює вирішення важливих наукових та практичних завдань. У цьому відношенні чинне цивільне процесуальне законодавство, дещо зменшивши гостроту наукової дискусії, раціонально визначило зміст пропорційності, закріпило, які загальні обставини повинні бути враховані судом під час застосування розсуду суду при визначенні порядку здійснення провадження у справі. Відповідно, критерії розсуду суду можна класифікувати на нормативні (межі, які, зокрема, включають й імперативно встановлені підстави застосування розсуду) та правозастосовні (обмеження), що визначають його правомірність та допустимість. Правозастосовними критеріями (умовами) є індивідуальні обставини, в межах яких необхідно застосувати розсуд. Загальними умовами є виконання завдань судочинства, пропорційність приватних і публічних інтересів, які повинні забезпечуватись у разі здійснення будь-яких дискреційних повноважень суду. Спеціальні умови залежать від змісту певного цивільного процесуального правовідношення чи сутності процесуального питання, яке вирішується судом.

Незважаючи на отримані висновки, будь-який законодавчий припис, який встановлює певні межі розсуду суду, повинен бути оцінений з позиції вимог фундаментальних вимог верховенства права. У цьому відношенні критерій дотримання балансу приватних та публічних інтересів може бути підставою для оцінки меж розсуду суду з позиції їх виправданості поставленій меті та необхідності. Відповідно, обмеження прав особи, які можуть бути наслідком застосування розсуду суду, повинні бути оцінені на предмет співмірності тій меті, з якою законом

передбачено відповідне обмеження, або яке відбулось унаслідок застосування розсуду суду. Ці положення визначають перегляд підстав застосування розсуду суду в тих

випадках, в яких обмеження права явно не відповідають вимогам верховенства права, навіть якщо межі розсуду чітко визначені в законі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барак А. Судейское усмотрение / науч. ред. В.А. Кикоть, Б.А. Страшун; Вступ. статья М.В. Баглая. пер. с англ. М.: Изд-во НОРМА, 1999. 364 с.
2. Case of Svyato-Mykhaylivska parafiya v. Ukraine (Application no. 77703/01), 14/09/2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81067>
3. Вахитов Р.С. Судейское усмотрение и некоторые проблемы его реализации. *Арбитражная практика*. 2002. № 6. С. 41–45.
4. Берг Л.Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2008. 202 с.
5. Ермакова К.П. Пределы судебного усмотрения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. М., 2010. 26 с.
6. Березин А.А. Пределы правоприменительного усмотрения : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 26 с.
7. Комиссаров К.И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. СЮИ. Свердловск, 1971. 167 с.
8. Бойчук М.І. Сутність меж і обмежень дискреційних повноважень органів внутрішніх справ в контексті принципу верховенства права. *Форум права*. 2012. № 1. С. 112–121.
9. Марков П.В. Правовая природа и условия осуществления судебного усмотрения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. М., 2012. 30 с.
10. Рарог А.И. Судейское усмотрение при назначении наказания. *Государство и право*. 2002. № 2. С. 36–42.
11. Сеньків О.І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012. 200 с.
12. Гарієвська М.Б. Дискреційні повноваження суду при розгляді цивільних справ у суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. акад. правових наук України, Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака. К., 2017. 262 с.
13. Ніколенко Л.М. Дискреційні повноваження господарського суду: межі та умови їх реалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-2(2). С. 32–36. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-2%282%29__10
14. Крижова О.Г. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 159–162. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpum_2015_827_28.
15. Комиссаров К.И. Судебное усмотрение и советском гражданском процессе. *Советское государство и право*. 1969. № 4. С. 49–56.
16. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд в юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження). Львів : Край, 2007. 192 с.
17. Папкова О.А. Усмотрение суда. М. : Статут, 2005. 413 с.
18. Циппеліус Р. Юридична методологія : пер. с англ.; Пер., науч. ред., примеч. Роман Корнута . Київ : Реферат, 2004 . 173 с.
19. Верховенство права. Доповідь № 512/2009, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року. *Право України*. 2011. № 10. с. 168–184.
20. Крюслен (Kruslin) против Франции Судебное решение от 24 апреля 1990 г. URL : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461408/2461408.htm>
21. Фуфалько Т.М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 2. 2011. С. 63–73. URL : http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2011/11ftmfdd.pdf.
22. Мічурін Є.О. Межі та обмеження цивільних прав. *Право і Безпека*. 2010. № 3. С. 212–215. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_3_47
23. Верланов С.О. Європейська соціальна хартія: особливості принципів міжнародного тлумачення (за матеріалами практики Європейського комітету соціальних прав). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 2. С. 119–129.
24. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. К.: Концерн Ін Юре, 2005. Т. 2: Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1224 с.